

Postkolonializmus a literatúra strednej a východnej Európy

DOBROTA PUCHEROVÁ – RÓBERT GÁFRIK

Ústav svetovej literatúry SAV, Bratislava

Postkolonializmus sa sformoval v osemdesiatych rokoch 20. storočia ako interdisciplinárna oblasť výskumu hierarchie moci a poznania vo svete poznačenom európskym kolonializmom. Čerpá z myšlienok neomarxizmu, dekonštruktivizmu, psychoanalýzy, lingvistiky, feminizmu a postmodernizmu a využíva sa napríklad v literárnej teórii, sociálnej antropológii, historiografii, filozofii a politológii. Za tridsať rokov svojej existencie sa postkolonializmus rozvinul najmä ako kritický postoj, pričom sa zaoberá predovšetkým analýzou eurocentrizmu a všeobecnejšie akýmkoľvek centrováním a totalizáciou poznania, moci a významu. Literatúra sa javí ako veľmi vhodná na spájanie objektívne historických procesov so subjektívnou skúsenosťou. Postkoloniálna literatúra v tomto zmysle transformuje celkové chápanie identity, kánonu, estetiky a literárnosti. Postkoloniálne prístupy k literatúre skúmajú najmä reprezentáciu inakosti ako nebezpečenstva a hrozby, a z nej vyplývajúce mocenské vzťahy v postkoloniálnom svete, kde sa nezápadné poznanie a myslenie devaluje. Zaujímajú sa o okrajové zóny existencie, menšinové formy poznania a umlčované hlasy (napríklad orálnu históriu krajín, ktorých jedínú písanú históriu vytvoril kolonizátor). Hoci sa postkolonializmus zaoberá najmä literatúrou v angličtine, francúzštine, španielčine a portugalčine, ktorá reaguje na európsky imperializmus 19. a 20. storočia (či už je to literatúra bývalých kolonizovaných, alebo koloniálnych krajín), možno ho aplikovať aj na iné literatúry, v ktorých sa stav okrajovosti, inakosti alebo hybridnosti javí ako prominentný, a naopak, nie je vždy možné túto teóriu aplikovať na akýkoľvek text vychádzajúci z postkoloniálnych kultúr.

Myšlienky postkolonializmu anticipovali rôzni antikoloniálni myslitelia, revolucionári a spisovatelia ako napríklad Mahátma Gándhí (India), Frantz Fanon (Alžírsko), Amílcar Cabral (Guinea-Bissau), Aimé Césaire (Martinik), Chinua Achebe (Nigéria) alebo Ngũgĩ wa Thiong'o (Keňa). Za dielo, ktoré iniciovalo postkoloniálnu teóriu, sa často považuje *Orientalizmus* (1978) palestínskeho literárneho kritika Edwarda Saída. Autor v ňom mapuje európsku predstavu Blízkeho východu v 19. a 20. storočí analýzou najrôznejších textov. Said tvrdí, že tieto texty nevychádzali z objektívneho pozorovania, ale zo zažitých stereotypov o Oriente a z potreby vytvárať si svoju identitu v opozícii s inou kultúrou, a tak boli nástrojom epistemologického podmanenia si tejto časti sveta. Kniha položila základy postkoloniálnej literárnej teó-

rie tézou, že kolonializmus bol predovšetkým epistemologické a textuálne násilie, ktoré prerozdeleno svet na západné centrum a nezápadné periférie. Efektívny odpor voči takémuto násiliu musí byť tiež textuálny. Pod vplyvom Saidovho diela vznikol postkoloniálny prístup k literatúre, ktorý prehodnocuje európsku literatúru 16.–20. storočia ako ideologický produkt imperiálnej kultúry a zároveň analyzuje literárnu produkciu bývalých kolónií ako odpoveď na kánonickú literatúru kolonizátora, ktorá bola týmto krajinám vnútená a stále dominuje v pedagogickom procese, literárnokritickom diskurze a celkovo v epistemologickom systéme týchto krajín. Tento spôsob nazerania na postkoloniálnu literatúru, sformulovaný v prelomovom diele *The Empire Writes Back* (Impérium odpovedá) trojice autorov Ashcrofta, Griffithsa a Tiffina z roku 1989, revolučne prehodnotil dovtedajšie vnímanie tejto literatúry písanej v európskych jazykoch.

Ďalší významní kritici, ktorí sformulovali základné myšlienkové prístupy postkolonializmu, sú Gayatri Chakravorty Spivaková a Homi K. Bhabha, ktorí emigrovali z Indie do USA. Kým Spivaková sa zviditeľnila svojím záujmom o umlčané hlasy tých, čo pre nedostatok vzdelania nemajú diskurzívne nástroje na to, aby vyjadrili svoj postoj voči dominantnej moci, Bhabha sa zaujíma o hybridné, okrajové a hraničné identity, ktoré sú nabité potenciálom rozbíjať hegemonické štruktúry tým, že subverzívne imitujú jazyk dominantnej kultúry. Títo teoretici rozvinuli postkolonializmus ako pole bádania zaoberajúce sa nielen literatúrou, ale akýmkoľvek symbolickými kultúrnymi produktmi, praktikami alebo naratívami (napríklad ideológiami kapitalizmu, nacionalizmu, imperializmu alebo rasizmu). Pod vplyvom feminizmu sa v deväťdesiatych rokoch postkolonializmus sústreďuje na paralely medzi patriarchátom a kolonializmom a na analýzu rasizmu ako mocenskej ideológie, dialekticky vychádzajúcej z ideológie rodovej nerovnosti (McClintocková). Postkolonializmus využíva aj psychoanalytické pojmy nevedomie a represia a analyzuje literatúru dominantných skupín ako texty, ktoré sa snažia potlačiť historickú pravdu (Spivaková, McClintocková). Recepčná teória sa využíva na skúmanie recepcie postkoloniálnej literatúry v kombinácii s kultúrno-materialistickými analýzami produkcie, distribúcie a propagácie postkoloniálnej literatúry (Huggan) a translátologickými teóriami (Bassnettová a Trivedi).

V 21. storočí sa postkolonializmus modifikuje a diverzifikuje aj pod vplyvom multikulturalizmu, ktorý zdanlivo nastoľuje rovnocennosť kultúr a pozitívne vnímanie nezápadných a hybridných kultúr (čo by znamenalo, že teórie ako postkolonializmus už nie sú potrebné), no zároveň zakrýva globálnu ekonomickú nespravodlivosť, neoimperializmus a marginalizáciu inakosti prostredníctvom exotizácie kultúrnych produktov tretieho sveta. Teória postkoloniálnej literatúry ako odpovede na európsku literatúru má síce subverzívny a odhaľujúci potenciál (Thieme), ale podľa kritikov takáto analýza môže byť reduktívna, lebo uväzňuje postkoloniálnu literatúru do nerovnomerného vzťahu s európskou autoritatívnou tradíciou a zároveň považuje negatívnu koloniálnu skúsenosť za determinujúcu, čím privileguje európsku históriu. Postkolonializmus v 21. storočí preto poukazuje na najrôznejšie mocenské štruktúry (globálne aj lokálne) a viac sa sústreďuje na postkoloniálnu literatúru v špecifickom historicko-geografickom kontexte nielen v európskych, ale aj lokálnych jazykoch.

Zaujímajú sa o nové paradigmy, témy, štýly a jazyky, ktoré postkoloniálne texty vytvárajú aj v intertextuálnych vzťahoch s inými postkoloniálnymi textami (Mwangi). Čoraz väčšími sa sústreďuje na menšinových autorov, ktorí sú potomkami postkoloniálnych migrantov a svojou tvorbou transformujú tradičné vnímanie národnej kultúry. Postkolonializmus v 21. storočí sa pod vplyvom postštrukturalizmu snaží nevnímať literatúry bývalých kolónií v binárnej opozícii s európskou (čo zväzda k exotizácii), ale odraz koloniálnych dejín zachytáva aj v súčasnej západnej literárnej produkcii a myslení. Postkoloniálne prístupy k literatúre sa sústreďujú na to, aby k textom nepristupovali reduktívne a ponechali im ich „inakosť“, no aby ju nefetišizovali. V tomto zmysle sa postkolonializmus dnes dá považovať za analytickú metódu porovnávacej literárnej vedy, ktorá svoje predmety porovnania nedáva do hierarchického vzťahu závislosti.

Vzťah postkolonializmu k postkomunizmu v strednej a východnej Európe sa stal predmetom diskusie. Ťažko povedať, kedy sa táto diskusia začala a ktoré texty stáli pri jej zrode. Jedným z prvých článkov, ktoré sa jej venujú systematicky, je úvaha *Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet?* (Je post- v postkoloniálnom to isté ako post- v postsovietskom?) Davida C. Moorea z roku 2001. Moore odmietol považovať západoeurópsku kolonizáciu za jediný štandardný druh kolonizácie a dožadoval sa globálnej postkoloniálnej kritiky. Problematikou vzťahu postkolonializmu k postkomunizmu sa začali zaoberať aj vedci z východnej a strednej Európy. V roku 2010 usporiadala Univerzita v Bukurešti konferenciu *Postcolonialism/Postcommunism: Intersections and Overlaps*, z ktorej o rok nato vyšiel zborník s rovnomeným názvom. Janusz Korek v spolupráci s Katedrou slavistiky Štokholmskej univerzity zas vydáva internetový časopis *Postcolonial Europe* (<http://www.postcolonial-europe.eu>), do ktorého prispievajú autori najmä z Poľska a zo Švédska. Podobne označuje Agata Anna Lisiak vo svojej urbanistickej štúdii *Urban Cultures in (Post)Colonial Central Europe* (2010) mestá ako Berlín, Budapešť, Praha a Varšava za postkoloniálne, lebo ich politika, kultúra, spoločnosť a ekonómia sa formovali desaťročiami sovietskej nadvlády, čo možno sledovať v ich architektúre, infraštruktúre, spoločenských vzťahoch aj mentalite. Kolonizované sú však podľa nej aj v súčasnosti západnou kultúrou, ktorej vplyv je pozorovateľný takmer v každej sfére mestského života. Ďalší východoeurópski vedci, ktorí porovnávajú postkoloniálne krajiny tretieho sveta s postkomunistickou Európou sú napríklad Cristina Sandru, ktorá vo svojej monografii konfrontuje Milana Kunderu so Salmanom Rushdiem, a Monica Popescu, ktorá skúma psychologický dosah studenej vojny na imagináciu juhoafrických autorov počas apartheidu. Vzťahom postkolonializmu k postkomunizmu sa zaoberajú aj britskí literárni vedci, ako dokazuje článok Neila Lazarusa v tohtoročnom čísle časopisu *Journal of Postcolonial Writing*.

Samozrejme, existuje niekoľko očividných odlišností medzi situáciou v postkoloniálnych krajinách v tradičnom zmysle a postkomunistickými štátmi. V prípade bývalých satelitných krajín ZSSR totiž nemáme dočinenia s klasickými plantážnymi ani usadlíckymi kolóniami; ide skôr o zóny kultúrneho vplyvu a vojenskej kontroly. Úvahy o vzťahu medzi postkolonializmom a postkomunizmom spochybňuje aj absencia otázky rasy (aspoň vo väčšine prípadov), ktorá hrá dôležitú úlohu v postko-

loniálnych diskusiách. Napriek tomu sa však podľa obhajcov tohto vzťahu možno zamerať na podstatu skúmania kolonializmu a imperializmu a snažiť sa pochopiť, ako si imperiálne authority podmaňujú teritória, ktoré chcú získať, ako im vládnu alebo ich ovplyvňujú a aké má ich nadvláda dôsledky.

Príspevky v tomto čísle nie sú typickými postkoloniálnymi štúdiami. Skôr sa nechali takpovediac inšpirovať postkoloniálnou teóriou, a to najmä v súvislosti s literatúrami regiónu strednej a východnej Európy. V slovenskom kontexte predstavujú prvý organizovaný krok k reflexii tejto problematiky (napríklad na stránkach *World Literature Studies* sa problematika postkolonializmu v Európe dotkla Dobrota Pucherová v 2. čísle z roku 2010 a Michal Kuziak v 3. čísle z roku 2011). Číslo otvára hosťovská prednáška Aleny Smieškovej, ktorá sa zamýšľa nad vzťahom postkolonializmu a postmodernizmu v kontexte súčasného amerického románu a odhaľuje mnohé podobnosti, ako aj odlišnosti. Príspevok Andrea Teriana je zamyslením nad spôsobmi aplikácie metódy postkolonializmu – napríklad záujem o inakosť alebo vzťah marginálnych naratívov k dominantnému naratívu – na východo- a stredoeurópske literatúry. V tomto diskurze sa východo- a stredoeurópske literatúry považujú za „kolonizované“ regionálnymi impériami ako Rakúsko-Uhorsko, Osmanská ríša, Nemecká ríša alebo ZSSR. Terian rozlišuje štyri druhy „závislých“ literatúr – menšinové, marginálne, (post)koloniálne a mimetické. Príspevky Jany Vrajovej a Richarda Změlíka sa venujú českej ponovembrovej literatúre, pričom využívajú aj postkolonialistický kritický aparát. Štúdia Jany Vrajovej skúma, akým spôsobom sa marginalizovaná kresťanská subkultúra prejavila v českej literatúre posledných dvadsiatich rokov, kým Richard Změlík sa na pozadí naratologických úvah o priestore zaoberá českým emigrantským románom. Príspevok Martiny Vitáčkovej sa vymyká z hlavnej témy čísla. Zaoberá sa však zaujímavým fenoménom, ktorým je postkoloniálny prepis, t. j. prepisovanie konkrétnych románov napísaných z koloniálnej perspektívy, na ktoré postkoloniálni autori subverzívne reagujú svojou vlastnou perspektívou. Ide aj o prípad holandskej autorky Helly S. Haasse, ktorá po päťdesiatich rokoch prepísala vlastný román, situovaný v koloniálnej Indonézii. Matej Karásek vo svojom príspevku skúma balkanizmus ako špecifický prejav orientalizmu a podáva prehľad balkanistických štúdií, ktoré sa venujú obrazom Balkánu v západnej imaginácii.

Postkoloniálna teória je v širších literárnovedných kruhoch na Slovensku a v Česku relatívne neznáma. Téma predloženého čísla otvára problematiku, o ktorej sa v našom regióne ešte nediskutovalo. Uvedomujeme si tiež, že v rámci priestoru, ktoré ponúka jedno číslo časopisu, sa dá obsiahnuť len malá časť z toho, čo sa mohlo prebádať a reflektovať. Napriek tomu veríme, že publikované štúdie ponúkajú odrazový mostík pre ďalšie uvažovanie o postkolonializme a literatúre v strednej a východnej Európe.

LITERATÚRA

ASHCROFT, Bill – GRIFFITHS, Gareth – TIFFIN, Helen (eds): *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Postcolonial Literatures*. 2. vydanie. London: Routledge, 2002.

BASSNETT, Susan – TRIVEDI, Harish (eds): *Post-Colonial Translation: Theory and Practice*. London, New York: Routledge, 1999.

BHABHA, Homi K.: *The Location of Culture*. New York: Routledge, 1994.

- BOEHMER, Elleke: *Colonial and Postcolonial Literature*. 2. vydanie. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- BOTTEZ, M. – DRAGA-ALEXANDRU, S. – STEFANESCU, B. – RADULESCU, R. (eds): *Postcolonialism/Postcommunism: Intersections and Overlaps*. Bucharest: Bucharest University Press, 2011.
- CHILDS, Peter – WILLIAMS, Patrick: *An Introduction to Post-Colonial Theory*. London: Harvester Wheatsheaf, 1997.
- GANDHI, Leela: *Postcolonial Theory: A Critical Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1998.
- HUGGAN, Graham: *The Postcolonial Exotic: Marketing the Margins*. London: Routledge, 2001.
- KUZIĄK, Michał: Słowacki – postkolonializmus – identita. In: *World Literature Studies*, 2011, roč. 3 (20), č. 1, s. 39–51.
- LAZARUS, Neil: Spectres haunting: postcommunism and postcolonialism. In: *Journal of Postcolonial Writing*, 2012, roč. 48, č. 2, s. 117–129.
- LISIAK, Agata Anna: *Urban Cultures in (Post)Colonial Central Europe*. West Lafayette: Purdue University Press, 2010.
- LOOMBA, Ania: *Colonialism/Postcolonialism*. London: Routledge, 1998.
- McCLINTOCK, Anne: *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest*. New York, London: Routledge, 1995.
- McLEOD, John: *Beginning Postcolonialism*. Manchester: Manchester University Press, 2000.
- MOORE, David C.: *Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique*. In: *PMLA* 2001, roč. 116, č. 1, s. 111–28.
- MWANGI, Evan Maina: *Africa Writes Back to the Self: Metafiction, Gender, Sexuality*. New York: SUNY Press, 2009.
- POPESCU, Monica: *South African Literature Beyond the Cold War*. London, New York: Palgrave Macmillan, 2010.
- PUCHEROVÁ, Dobrota: Európske priestory očami ostrovanov: dve storočia britskej antropológie na Balkáne. In: *World Literature Studies*, 2010, roč. 2 (19), č. 2, s. 26–39.
- SANDRU, Cristina: *Worlds Apart? A Postcolonial Reading of post-1945 East-Central European Culture*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2012.
- SPIVAK, Gayatri Chakravorty: *A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present*. Cambridge: Harvard University Press, 1999.
- THIEME, John: *Postcolonial Con-Texts: Writing Back to the Canon*. London: Continuum, 2001.